

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام

سال هجدهم، شماره هفتادویکم

پاییز ۱۳۹۶

سازواری قالب و مفاد زیارت جامعه کبیره و نیاز معرفتی امامیه در عصر

امام هادی علیه السلام

تاریخ دریافت: ۹۶/۶/۱۷

تاریخ تأیید: ۹۶/۸/۱

روح الله توحیدی نیا^۱

زیارت نامه جامعه کبیره، برای نخستین بار به بیان تفصیلی ویژگی‌ها و شئون ائمه اطهار علیهم السلام پرداخته است. عوامل مؤثر بر تدوین این متن، از مهم‌ترین پرسش‌هایی است که پس از پذیرش اصالت آن، نیازمند یافتن پاسخ مناسب است. نوشتار حاضر، با نگرش زمان‌مند به این متن و بهره‌گیری از شواهد تاریخی، کوشیده است به این پرسش پاسخ دهد که چه نسبتی میان مضامین زیارت جامعه و نیازهای شیعیان امامی در عصر امام هادی علیه السلام (۲۱۲-۲۵۴ق) برقرار بوده است؟ یافته‌های این پژوهش، نشان می‌دهد که قالب و مفاد زیارت نامه جامعه کبیره، جوابگوی نیازهای خطیر معرفتی امامی‌مذهبان در زمانه امام هادی علیه السلام است و می‌توان آن را یک نظام‌نامه جامع برای مدیریت افکار شیعیان امامی در آن دوره شمرد.

کلیدواژگان: امام هادی علیه السلام، زیارت‌نامه جامعه کبیره، ویژگی‌های امامان شیعه، تاریخ

شیعیان، غالیان.

۱. دانش‌آموخته حوزه علمیه قم و دانشجوی دکترای تاریخ اسلام دانشگاه تهران، رایانامه:

.roholahtohidi@yahoo.com

مقدمه

بدنه اصلی زیارت جامعه کبیره،^۱ با وجود تردیدها و احتمال اضافه شدن برخی فقرات به متن موجود، اثری برگرفته از فرمایش‌های امام هادی علیه السلام است؛^۲ متنی که در شرایط و

۱. عنوان «جامعه» را برای این اثر، در چند سده اخیر و از آن جهت که برای زیارت همه امامان قابل استفاده است، به کار برده‌اند. (سید کاظم طباطبایی، «پژوهشی درباره زیارت جامعه»، مطالعات اسلامی، ۱۳۸۲، ش ۶۲، ص ۱۱۳)

بر اساس روایت شیخ صدوق، باید عنوان آن را «قول بلیغ و کامل برای زیارت هریک از ائمه علیهم السلام» خواند؛ زیرا مطابق آنچه پس از سلسله سند روایت آمده، راوی این زیارت‌نامه، با عبارت «علمنی یابن رسول الله قولاً اقولهُ بلیغاً کاملاً اذا زرت واحداً منکم»، تقاضای خود را مطرح نموده است.

۲. با وجود آنکه تردیدهایی درباره صحت سند این اثر، میزان سازگاری آن با مضامین قرآن کریم و نسبت برخی فقرات آن با باورهای گروه‌های انحرافی از جمله مفضسه و غالیان مطرح شده، بررسی‌ها نشان از عدم وارد بودن خدشه قابل توجه به بدنه اصلی آن دارد. عبدالکریم سروش و محسن کدیور، از جمله کسانی هستند که به دلیل کم توجهی به برخی نکات و ظرایف تاریخ تفکر شیعیان، به غالیانه و جعلی بودن تمام یا بیشتر مفاد آن حکم داده‌اند. در مقابل این نظر، برای نمونه، حسن انصاری با طرح ادله‌ای می‌نویسد: «تمامی مضامین این زیارت‌نامه، در روایاتی که عالمان طیف غیرمفوضی همچون: احمد بن محمد بن عیسی، صفار، سعد اشعری، حمیری، کلینی و امثال آنان در کتاب‌هایشان نقل کرده‌اند، دیده می‌شود... تصویری که از امام در این متن داده می‌شود، منعکس‌کننده عقیده شیعیان اعتدالی است که امام را در مقام خلیفه پیامبر صلی الله علیه و آله در امر اجرای دین و عمل به کتاب خدا قرار می‌دهد و رهبری و هدایت مؤمنان را وظیفه الهی او می‌داند. جالب است که جایی در این متن تأکید می‌شود که میراث نبوت، نزد امامان است. این عقیده، دقیقاً عقیده شیعیان اعتدالی در برابر غلات مفوضی بوده که علم امام را نه از طریق میراث نبوت، بلکه برخاسته از وحی و الهام مستقیم و علم لدنی بی‌واسطه فیض پیامبر صلی الله علیه و آله می‌دانسته‌اند.» برای مشاهده مقاله حسن انصاری با عنوان «بحثی درباره اصالت زیارت جامعه»، ر.ک:

<http://ansari.kateban.com/post/3201>

بستری خاص و برای نخستین بار در حجمی قابل توجه، و با ساختاری متفاوت، بخشی از مهم‌ترین معارف شیعی^۱ را از قول امام هادی علیه السلام در خود جای داده است. همین مقدمه، کافی است تا مورخ در مواجهه با این متن، پرسش‌هایی را مطرح کند؛ اینکه آیا می‌توان خوانشی زمان‌مند از زیارت جامعه کبیره داشت؟ و به عبارت دیگر، آیا سازواری میان فرم و مفاد این متن با شرایط صدور آن وجود دارد؟ و یا اینکه آیا امام هادی علیه السلام با طرح موضوعاتی در قالب زیارت‌نامه، هدف خاصی را دنبال نموده و حل مشکلات معرفتی امامیه در آن دوران را مد نظر داشته است؟

نوشته حاضر، برای جواب به این سؤالات، به بازخوانی این اثر با در نظر گرفتن شرایط عصر امام هادی علیه السلام پرداخته است. فرضیه تحقیق، آن است که «زیارت جامعه، پاسخگوی مهم‌ترین نیازهای معرفتی امامی‌مذهبان در زمانه امام هادی علیه السلام بوده و می‌توان آن را یک سند بالادستی از سوی یک رهبر دینی و سیاسی، برای مدیریت پیروانش در این عصر دانست.» از فواید اثبات این فرضیه، پرده‌برداری از ابتکار عمل امام هادی علیه السلام در حل مسائل و نیازهای شیعیان است. با این حال، به نظر می‌رسد تثبیت این نظر، نیازمند به کار بردن و بررسی بیشتر روی متن و تفسیر آن با روش‌های جدید و از زوایای مختلف است. بنابراین، نگارنده بیشتر به دنبال طرح بحث بوده و امیدوار است که با دریافت بازخورد این مقاله، پاسخ کامل‌تری را برای پرسش‌های یادشده، ارائه دهد.

در مورد متنی که از این زیارت‌نامه در مقاله حاضر مورد بررسی قرار گرفته، باید به یک نکته توجه داشت و آن اینکه زیارت جامعه کبیره از اوایل دوران غیبت کبری تا به حال، به طور مستمر توسط روات و علمای شیعه نقل شده است.^۲ با این حال، مطالعه

۱. درباره دسته‌بندی شئون امام در زیارت جامعه، رک: نفیسه نجفی، «نگرشی موضوعی بر زیارت جامعه کبیره»، مجله سفینه، ۱۳۸۹، ش ۲۶، ص ۱۵۳-۱۵۷.

۲. از جمله منابع متقدم می‌توان کتاب‌های: من لا یحضره الفقیه و عیون اخبار الرضا علیه السلام شیخ صدوق (م ۳۸۱ق)، المقنعه شیخ طوسی (م ۴۶۰ق) و المزار مشهدی (م ۶۱۰ق) را نام برد.

منابع روایی، دو متن متفاوت و البته با نسبت عموم و خصوص مطلق را در برابر دیدگان قرار می‌دهد.^۱ شایان ذکر است که محدث نوری (۱۳۲۰ق)^۲ بعدها مدعی حذف برخی عبارات زیارت‌نامه توسط شیخ صدوق^۳ شد.^۴ به هر روی، آنچه در این مقاله مورد بررسی قرار گرفته، روایت مشهورتر، یعنی زیارت‌نامه نقل شده در کتاب *من لا یحضره الفقیه* است.^۵ مهم‌ترین پیش‌فرض تحقیق حاضر، عدم محدودبودن کاربرد و ثمرات این زیارت‌نامه به زمانه امام هادی علیه السلام است؛ به عبارت دیگر، نگارنده با پذیرش این باور، تلاش می‌کند تا بر اساس شواهد تاریخی، روی بخشی از آثار این زیارت‌نامه که مربوط به عصر صدور روایت است، تمرکز نماید و با در نظر داشتن روابط امام هادی علیه السلام و امامیه، نسبت میان این متن و نیازهای امامیه در این دوره را بررسی کند.

درج دو ذهنیت احتمالی خوانندگان و تأکید بر توجه نگارنده به آنها، پیش از ورود به متن اصلی مقاله، ضروری است. نخست آنکه پاسخ‌گویی به سؤال درباره زمان رواج این زیارت‌نامه در میان شیعیان امامی، مشکل است؛ اما می‌توان گفت شرایط فرهنگی، اجتماعی و سیاسی عصر امام هادی علیه السلام و ویژگی‌های مورد تأکید در مقاله حاضر برای این دوره، شرایطی است که تا غیبت صغری و حتی شروع غیبت کبری نیز وجود دارد و این

۱. محمد فاکر میبیدی، «تأملی در اصالت متن زیارت جامعه کبیره»، نشریه حدیث پژوهی، ۱۳۹۳، ش ۱۱، ص ۹۱.

۲. محدث نوری، از علمای سرشناس شیعه قرن چهاردهم و البته مورد تحسین علمای بزرگ در مباحث رجالی و حدیثی است. (برای اطلاع بیشتر در این باره، ر.ک: سید محسن امین، *اعیان الشیعه*، ج ۶، ص ۱۴۳)

۳. شیخ صدوق، از بزرگ‌ترین محدثان شیعه و از نخستین نقل‌کنندگان زیارت جامعه کبیره است. (صدوق، *من لا یحضره الفقیه*، ج ۲، ص ۶۱۰)

۴. میرزا حسین نوری، *مستدرک الوسائل*، ص ۶۰۵.

۵. صدوق، *من لا یحضره الفقیه*، ج ۲، ص ۶۱۰.

زیارت‌نامه می‌تواند پاسخ‌گوی نیاز شیعیان در دوره‌های بعدی نیز باشد. بنابراین، تأکید بر «عصر امام هادی علیه السلام» در عنوان مقاله، تنها برای تأکید بر نقش آن امام و ابتکار ارزشمند ایشان است. نکته دیگر آنکه وجود شواهد متعدد و پراکنده در جای‌جای اثر مورد نظر، احتمال سازواری میان بدنه اصلی این متن و شرایط موجود در اواخر عصر حضور را تقویت می‌نماید.

پیشینه تحقیق

آثار متعددی درباره ساختار و مضمون زیارت جامعه کبیره نگاشته شده است که برای نمونه، می‌توان به «تأملی در اصالت متن زیارت جامعه کبیره» نوشته محمد فاکر میبیدی،^۱ «بررسی محتوایی زیارت جامعه کبیره» اثر محمد سند،^۲ «نگرشی موضوعی بر زیارت جامعه کبیره» نوشته نفیسه نجفی^۳ و «بازخوانی مبانی قرآنی توحید در زیارت جامعه کبیره» نوشته روح‌الله زینلی^۴ اشاره نمود. با این حال، نوشته حاضر با بهره‌مندی از تلاش‌های صورت‌گرفته، سعی در به تصویر کشیدن نسبت ساختار و محتوای زیارت جامعه کبیره با نیازهای امامی‌مذهبان در عصر امام هادی علیه السلام دارد که پیگیری چنین موضوعی، از سوی محققان دیگر مشاهده نشد. در اینجا یادکردن از مجموعه دعا‌های امام سجاد علیه السلام که با عنوان صحیفه سجادیه شناخته می‌شود، برای نزدیک‌شدن اذهان به کاری که در تحقیق حاضر صورت گرفته، به جا خواهد بود؛ به عبارت دیگر، مقاله حاضر در نظر دارد تا در مورد اقدامات امام هادی علیه السلام نظری را مطرح کند که پیش از

۱. مجله حدیث پژوهی، ش ۱۱.

۲. فصلنامه سفینه، ش ۱۵.

۳. مجله سفینه، ش ۲۶.

۴. مجله مشکوة، ش ۱۲۱.

این، در مورد ادعیه امام سجاد علیه السلام به اثبات رسیده است و مطابق با آن، امام چهارم شیعیان در قرن نخست، از شیوه‌ای غیرمرسوم و غیرمستقیم، یعنی ادعیه برای ارائه آموزه‌های دینی مورد نظر خود بهره برد و از این طریق، نقش مهمی در گسترش معارف اسلامی ایفا نمود.^۱

در ادامه، پس از بحث درباره بستر صدور زیارت جامعه کبیره، در دو بخش به بررسی ساختار و مضمون خبر پرداخته خواهد شد.

الف. بستر صدور زیارت جامعه کبیره

از دو زاویه می‌توان به زمینه و بستر صدور این زیارت‌نامه نگریست. از طرفی، امامیه در دوره امام هادی علیه السلام، با وجود گذشت چند دهه از تبیین آموزه‌های اساسی شیعه امامی توسط صادقین علیهم السلام، همچنان مورد حمله شبهات گروه‌های فکری قدرتمند دیگر است و از سویی، در این عصر، خلفای عباسی همچون: معتصم (م ۲۲۷ق)، واثق (م ۲۳۲ق) و متوکل (م ۲۴۷ق)، راهبرد خشونت و سرکوب حداکثری را برخلاف برخی دوره‌های قبل،^۲ در دستور کار قرار داده‌اند. بنابراین، فضای صدور زیارت‌نامه، یعنی نیمه نخست قرن سوم، در دو بخش سیاسی - اجتماعی و فکری - فرهنگی قابل بررسی است.

۱. برای نمونه، رک: فضل الله میرقادری، «ادبیات سخنان امام سجاد علیه السلام و صحیفه سجاده»، فصلنامه اندیشه دینی، ش ۱۵، ص ۱۲۴؛ مهدی پیشوایی، سیره پیشوایان، ص ۲۷۴ - ۲۷۷.

۲. همچون بخشی از دوران خلافت مهدی عباسی (م ۱۶۹ق). برای نمونه، در این باره، رک: مسعودی، مروج الذهب، ج ۳، ص ۳۲۰ - ۳۶۰.

۱. شرایط سیاسی و اجتماعی امامیه

تشیع امامی در ابتدای قرن سوم، به یک نهاد اجتماعی سازمان یافته تبدیل شده و می توان اذعان نمود که نهاد و کالت در عصر امام هادی علیه السلام، به مرحله کمال خود رسیده بود.^۱ در این شرایط، برخلاف دوره های پیش، امامیه از امام زمان خود انتظار قیام در برابر خلیفه ندارد و صف او به طور کامل از گروه هایی که چنین عقایدی داشتند، جدا شده است. شاید مهم ترین دلیل این رویکرد، آن بود که عباسیان در این دوره راهبرد خود را تغییر داده و با پشتوانه حدود یک قرن حکومت بر قلمرو اسلامی، تحمل پذیرش وجود کوچک ترین مخالفی را در صحنه سیاسی و اجتماعی نداشتند و با وجود تجربه های تلخ برخی گروه های شیعه،^۲ هر اقدامی در این راستا نافرجام تصور می شد. در این شرایط، پرسشی در اذهان امامیه وجود داشت و آن اینکه آیا باید منتظر قیام موعود بود؟^۳

شواهد به طور صریح نشان از فشار سیاسی و اجتماعی بر شیعیان در این دوران دارد.^۴ مطابق برخی اخبار، وضع اقتصادی شیعیان در نتیجه این فشارها، به قدری رقت بار گشت که گاه علویان در تأمین نیازهای حداقلی خود برای زندگی از قبیل پوشاک، در رنج بودند؛ برای نمونه، نقل شده است که برخی از فقر و تنگ دستی و برهنگی مجبور بودند در

۱. برای نمونه، موضوع دریافت خمس به صورت سازمان یافته و دقیق، یک روال عادی و مستمر است و قواعد آن، به طور کامل برای امامیه مشخص است. (حرّ عاملی، وسائل الشیعه، ج ۶، ص ۳۴۸ - ۳۴۹)

۲. سمیره مختار اللیثی، «جهاد الشیعه فی عصر العباسی الأوّل»، ص ۱۱۵ - ۲۸۰.

۳. برای اطلاع بیشتر در این باره، رک: خلیل پورمنصوری، نقش امام هادی علیه السلام در اندیشه مهدویت.

۴. طبری، تاریخ طبری، ج ۹، ص ۱۸۵؛ مسعودی، پیشین، ج ۵، ص ۵۱؛ کشی، رجال کشی، ص ۶۰۷.

خانه‌های خود بمانند و مدت‌ها خارج نشوند.^۱ این اخبار با آنکه نمی‌تواند در مورد تمامی مناطق شیعه‌نشین ساری و جاری باشد، اما نشان‌دهنده عمق فاجعه و محدودیت موجود برای شیعیان در عصر امام هادی علیه السلام است. مطابق برخی اخبار، در بعضی نقاط، عموم مردم، شیعیان را بهترین گروه‌ها در عصر خود می‌دانستند و آنان را از جهت اخلاق و تقوا تأیید می‌کردند؛ اما از ترس حکومت و دیدگاه‌های منفی تثبیت‌شده در جامعه درباره آنان، از ازدواج و روابط خانوادگی با آنان پرهیز می‌نمودند.^۲ در این شرایط، امامیه تکیه‌گاه، پشتیبان و رهبری می‌طلبید که از یک سو حس استقامت و امید را در آنها فزونی بخشد و از سوی دیگر، وظیفه سیاسی و اجتماعی‌اش را در این وضعیت از او شنیده و راهی مطمئن را در اطاعت از ولی خود پیش گیرد.

در این شرایط، وضعیت امام هادی علیه السلام بسیار سخت‌تر از پیروانش است. محدودیت و حصر برای رهبران امامیه، از دوره امام کاظم علیه السلام آغاز شده بود و فراخواندن امام رضا علیه السلام و فرزندش از سوی خلفا به محل خلافت نیز با همین هدف بوده است. بنابراین، فرصتی که در اختیار صادقین علیهم السلام برای برگزاری جلسات بزرگ فکری و فرهنگی بود، پس از آن، هیچ‌گاه به وجود نیامد. شایان ذکر است که در دوره‌ای که امام هادی علیه السلام در مدینه حضور داشت نیز چنین بستری فراهم نشد.^۳ در سال ۲۳۳ق امام هادی علیه السلام به دستور متوکل عباسی (م ۲۰۶ق) از مدینه تبعید و در سامرا مورد حصر قرار گرفت. تنها راه ارتباطی امام علیه السلام با شیعیان، تا حدود ۱۵ سال، یعنی حداقل تا پایان دوره متوکل، وکیلانی بودند که

۱. برای مشاهده این گونه روایات، ر.ک: شیخ عباس قمی، *تمتة المنتهی*، ج ۲، ص ۳۴۴ و ۳۹۶.

۲. ابوالفرج اصفهانی، *مقاتل الطالبیین*، ص ۳۹۹.

۳. برای نمونه، درباره عصر حضور امام هادی علیه السلام در مدینه، ر.ک: قریشی، *حیة الامام علی الهادی علیه السلام*، ص ۲۳۳.

موفق به دیدار امام می‌شدند.^۱ امام هادی علیه السلام تنها از راه کتابت و املای اخبار برای برخی پیروان مورد اعتماد خود، امامیه را رهبری می‌نمود^۲ و حتی گاه پیروان را از تلاش برای ارتباط حضوری با خود نهی می‌کرد.^۳

۲. شرایط فکری و فرهنگی امامیه

در عصر امام هادی علیه السلام، با وجود آنکه شیعیان امامی در مبانی فکری خود به اصولی پایبند هستند، اما همچنان بیم تفرقه و جدایی آنان از امامی‌مذهبان به‌روشنی قابل درک است. آنان هرچند معارف فقهی و کلامی ائمه پیشین علیهم السلام و به‌ویژه صادقین علیهم السلام را در نظر داشتند، اما ممکن بود در تفسیر برخی روایات مطرح‌شده درمانده شده و یا در پاسخ به شبهات موجود، به باورداشت خود پشت کنند. بنابراین، در ابتدای قرن سوم و با به‌وجود آمدن این موضوعات، افراد سرشناس امامیه^۴ شتابان با «ناحیه مقدسه» ارتباط می‌گرفتند.^۵

۱. برای اطلاع درباره برخی از مصادیق روابط شیعیان با امام هادی علیه السلام، رک: کشی، پیشین، ص ۴۲۰ و ۶۲۰؛ طوسی، الغیبه، ج ۲، ص ۴۹۹ و ۵۰۰.
۲. همان.

۳. اربلی، کشف الغمه، ج ۳، ص ۱۷۵.

۴. از جمله این افراد، می‌توان به: ابوعلی بن راشد، علی بن مهزیار و ابراهیم بن محمد همدانی اشاره نمود. این افراد، هر سه از مهم‌ترین اصحاب ائمه علیهم السلام بوده‌اند و هر سه نیز در حدود نیمه قرن سوم وفات یافته‌اند؛ ولی زمان دقیق وفات آنان مشخص نیست. (در این باره، رک: خوئی، معجم رجال الحدیث، ذیل اسامی یادشده)

۵. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۵۴۷؛ نجاشی، رجال نجاشی، ص ۳۴۴؛ کشی، پیشین، ص ۵۳۲؛ طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۴، ص ۱۲۳؛ فضل بن حسن طبرسی، اعلام الوری باعلام الهدی، ص ۴۱۸.

در مقابل، گروه‌های فکری شیعه غیرامامی در این دوره، نفوذی قابل توجه یافته بودند؛ برای نمونه، زیدی‌مذهبان در این دوره با تأثیرپذیری از معتزله و البته بارورنمودن اندیشه‌های پیشینیان خود، به عنوان یک فرقه کلامی منسجم به رقابت مستقیم و بی‌پرده با شیعیان امامی مشغول بوده‌اند.^۱ پرسش‌ها و شبهات متعددی از سوی آنان در برابر امامی‌مذهبان وجود داشت. اینکه چطور می‌توان به امامی خردسال اعتماد کرد؟ شئون‌ات رهبر امت چیست؟ و آیا این شئون‌ات می‌تواند در یک خردسال جمع شود؟ چطور می‌توان خود را شیعه خواند و به ظلم ظالمان راضی شد و از امور سیاسی کناره گرفت؟ چطور می‌توان به امام، صفاتی چون عصمت از هر خطا و علم غیب داد؛ درحالی که این پاکی و علم، مختص خداوند است؟^۲

از سوی دیگر، در بین گروه‌های فعال در این عصر، غالیان نیز موفق به اشاعه عقاید خود در میان شیعیان امامی شده بودند.^۳ شاید این تصور برای غالیان وجود داشت که یکی از دوره‌های امیدبخش خود را طی می‌کنند.^۴ خطر آن می‌رفت که تبلیغات آنان علاوه بر گشودن باب انحراف امامیه، مخالفت‌های بیشتر و محکم‌تر کسانی که ائمه علیهم السلام را بشری بدون خصوصیت‌های ویژه می‌دانستند، برانگیزد و امامیه در کنار غلات، «مغضوب» خوانده

۱. برای نمونه، درباره تفکرات زیدیه و این معارضه، رک: قاسم‌بن ابراهیم رسی، *الرد علی الروافض*، ص ۱۰۶ - ۱۰۸.

۲. این پرسش‌ها و موارد متعدد دیگر در عصر امام هادی علیه السلام، در روابط زیدیه و امامیه نمود بیشتری دارد. (پیشین، ص ۷۸ - ۱۱۸)

شیخ صدوق نیز به بسیاری از این شبهات پاسخ داده است. (صدوق، *کمال الدین و تمام النعمه*، ص ۷۵ - ۱۵۷)

۳. برای نمونه، درباره تأثیرگذاری آنان در امامیه، رک: اربلی، پیشین، ج ۲، ص ۳۳۸.

۴. چنان‌که فعالیت آنان در این دوره به اندازه‌ای قوت گرفت که امام هادی علیه السلام آنان را لعن نمود و مهدورالدم دانست. (برای مشاهده این روایات، رک: عاملی، پیشین، ج ۱۸، ص ۵۵۴)

شوند.^۱ همین اختلافات درون شیعی، گاه سبب می‌شد تا امام هادی علیه السلام به قتل سران غلات حکم نمایند.^۲ در این شرایط، با آنکه امام هادی علیه السلام در روایاتی از غلات دوری جسته بود و یا شئون امامان شیعه در روایات متعدد و پراکنده بیان شده بود،^۳ بیش از هر زمان دیگر، ارائه شناسنامه‌ای جامع از ابعاد وجودی امام برای پایان دادن به این جریان مخرب احساس می‌شد.

اشاره شد که در میان تمام منابع و متون متقدم که اقوال ائمه علیهم السلام را گردآوری نمودند، جامع‌ترین و مفصل‌ترین معرفی از ائمه علیهم السلام در زیارت جامعه قابل مشاهده است و این پرسش که چرا تاکنون چنین اقدامی از سوی ائمه علیهم السلام صورت نگرفت و یا از ائمه پیشین علیهم السلام چنین درخواستی برای طرح شناسنامه کامل و جامع از ائمه علیهم السلام نشد، خود نشان‌دهنده بروز و ظهور بیشتر چنین نیازی از سوی جامعه شیعه امامی در این دوره است. البته توجه به این نکته نیز ضروری است که هیچ‌گاه تا این اندازه ابعاد و ویژگی‌های امام معصوم علیه السلام برای شیعیان طرح و تبیین نشده بود؛ برخلاف عصر امام هادی علیه السلام که اعتقاد به علم الهی امام، عصمت امام، مهدویت و یا رجعت، مباحثی رایج در میان شیعیان امامی بوده و پرسش در مورد چیستی این مباحث برای آنان کمتر به وجود می‌آمد. همین امر، امکان و آمادگی طرح یک معرفی چندبعدی و جامع را به وجود می‌آورد؛ به‌ویژه آنکه بررسی دیگر روایات راوی این خبر، یعنی موسی بن عمران نخعی (م اواخر قرن ۳ هجری)^۴

۱. درباره عقیده و عمل غالیان و اسامی مهم‌ترین آنان در عصر امام هادی علیه السلام، رک: صفری فروشانی، غالیان، ص ۱۲۶، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۶۹ و ۳۴۶ - ۳۵۶.

۲. برای نمونه، رک: کشی، پیشین، ص ۵۱۸.

۳. در این باره، رک: ابوطالب مختاری، بررسی ویژگی‌های امام در روایات امامیه.

۴. وی از اصحاب امام هادی علیه السلام است که نام او با دو صورت «موسی بن عبدالله» و «موسی بن عمران» در منابع یافت می‌شود و برخی مطالعات نشان می‌دهد که نام وی، موسی بن عبدالله بن عمران نخعی است. (علی نمازی، مستدرکات علم رجال الحدیث، ج ۸، ص ۲۱)

نشان می‌دهد که امام علیه السلام به شخصی این زیارت‌نامه را املا نمود که از عالمان و آگاهان به این معارف است و ظرفیت پذیرش آن را دارد.^۱

ب. ساختار زیارت جامعه

با شرایطی که گذشت، امام هادی علیه السلام وظیفه خود می‌دید تا از هر ظرفیتی برای بازخوانی و تبلیغ معارف بهره گیرد؛ اما این برای نخستین بار است که از قالب «زیارت‌نامه» در کنار «ادعیه»^۲ برای طرح آموزه‌ها در این سطح و با این تفصیل استفاده می‌شد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که این ساختار، حداقل از دو جهت قابل بررسی است. نخستین ویژگی، موضوع محوری این قالب، و دیگری، به ثمرات و بازخوردهای این ساختار پس از رسیدن آن به دست امامیه است.

۱. ائمه علیهم السلام، محور ساختار زیارت‌نامه

چنان که گذشت، شاید مهم‌ترین مسئله معرفتی شیعیان در عصر امام هادی علیه السلام، درباره رهبری و امامت است. برخی شیعیان در یک قرن اخیر به تبعیت از افرادی چون: زیدبن علی (م ۱۲۲ق)، نفس زکیه (م ۱۴۵ق) یا گروه‌هایی چون فطحیه و واقفیه بارها از مسیر امامی‌مذهبان جدا شده بودند. شک و تردید در این دوره، تا جایی بود که امام حسن عسکری علیه السلام (م ۲۶۰ق) مدتی بعد، از شیعیان به دلیل شک و تردید درباره ایشان گله کردند.^۳ علاوه بر این، در طول این سال‌ها، همواره باور امامیه نسبت به امام علیه السلام و ویژگی‌های او مورد تهاجم و گاه غیرقابل فهم و گاه نابخردانه خوانده می‌شد.^۴ بنابراین، سخن گفتن از «بحران رهبری برای امامی‌مذهبان» در شرایط سخت تقیه، سکوت و ابهام

۱. برای مشاهده برخی از روایات نقل شده از وی، ر.ک: نمازی، پیشین، ص ۲۱ - ۲۶.

۲. بخش مهمی از معارف شیعه در این دوره، در ادعیه آن حضرت نیز قابل مشاهده است. (ر.ک: محمد حسینی قزوینی، موسوعه الامام الهادی، بخش ادعیه و زیارات)

۳. صدوق، کمال الدین و تمام النعمه، ص ۲۲۲.

۴. برای نمونه، ر.ک: اربلی، پیشین، ج ۲، ص ۸۷۴.

نابجا نیست.^۱ می‌توان گفت این موضوع با حیات تشیع امامی رابطه مستقیمی داشت و حتی قابل مقایسه با رویدادهای هولناکی چون تخریب بارگاه امام حسین علیه السلام^۲ یا اعدام شیعیان^۳ نبود. به همین دلیل، مهم‌ترین شاگردان مشهور امام هادی علیه السلام کتبی با موضوع «امامت» نگاشته‌اند.^۴

در این شرایط که امام هادی علیه السلام اجازه ارتباط با پیروان خود را نداشت و هرگونه پیغام مستقیم ایشان مورد پیگیری حکومت قرار می‌گرفت، حضرت چگونه می‌توانست از این جایگاه بنیادین و محور تحرک و رشد و بالندگی در شیعه دفاع نماید که جایگاه او را مشخص کند، ویژگی‌های او را برشمارد، توقعات او را از شیعیان بیان کند و به شبهات وارد در این باره پاسخ دهد. ایشان در موارد متعدد در پاسخ به تردیدها و ابهامات شیعیان در اعتقاد و عمل تأکید نمود که «هرکه به امام متصل باشد، گرفتار نخواهد شد»؛^۵ اما به نظر می‌رسید که نیاز به تفصیل بیشتری باشد.

با توجه به معنای مفهوم «زیارت»، به نظر می‌رسد زیارت‌نامه‌ها بهترین ظرفیت را برای طرح معارف یادشده دارند؛ برای نمونه، در معنای «زیارت» آمده است «زائر را از آن جهت زائر گویند که با زیارت شخصی، از دیگران عدول کرده و رو برمی‌گرداند.»^۶ همچنین، باید توجه داشت که در دوره امام هادی علیه السلام، حضور در بارگاه ائمه علیهم السلام و زیارت

۱. مقصود از بحران رهبری، آن است که شیعیان خود را در چنین شرایطی می‌دیدند و اضطراب در پرسش‌ها و نامه‌های آنان، در این دوره به‌وفور دیده می‌شود. (برای نمونه، رک: صدوق، *امالی*، ص ۵۰۳)

۲. طبری، پیشین، ج ۹، ص ۱۸۵.

۳. کشی، پیشین، ص ۶۰۳؛ ابن شهر آشوب، *مناقب آل ابی طالب*، ص ۱۴۸.

۴. کشی، پیشین، ص ۵۴۲؛ عزیزالله عطاردی، *مسند الامام الهادی علیه السلام*، ص ۳۱۷.

۵. صدوق، پیشین، ص ۵۰۳.

۶. احمدبن فارس، *مقایس اللغة*، ج ۳، ص ۳۶.

ایشان به یک روال تبدیل شده بود؛ تا جایی که متوکل برای جلوگیری از تحرکات شیعیان، دستور تخریب مرقد امام حسین علیه السلام را می‌دهد.^۱

۲. وجود کنش‌های گفتاری

از ویژگی‌های دیگر ساختار زیارت جامعه، کنش‌های گفتاری^۲ موجود در آن است که نشان می‌دهد این متن، در بهترین ساختار برای انتقال مفاهیم مهم معرفتی در این دوره استفاده شده است. پیش از اشاره به کنش‌های گفتاری موجود در این زیارت‌نامه، طرح این نکته لازم است که زیارت جامعه از معدود زیارت‌نامه‌های منقول از ائمه علیهم السلام است که از فضا و ظرفیت کنش‌های گفتاری متعدد در آن بهره گرفته شده و ابتکار فوق‌العاده امام هادی علیه السلام را نشان می‌دهد. در ادامه، به مهم‌ترین این کنش‌ها اشاره می‌شود:

- کنش گفتاری اظهاری

در کنش‌های گفتاری اظهاری، گوینده تعهد خود را به صدق گزاره‌هایی که اظهار می‌دارد، نشان می‌دهد؛ به عبارت دیگر، گوینده از طریق این نوع کنش، به مقایسه محتوای گزاره‌ای با جهان خارج پرداخته، باور خویش را ظاهر می‌کند.^۳ می‌توان برای این موضوع از واژه «تلقین» - از سوی امام هادی علیه السلام به شیعیان - نیز بهره گرفت. امام هادی علیه السلام از قالبی بهره می‌گیرد که گوینده پس از دریافت آن باید در درجه اول به تأمل

۱. وی دلیل اقدام خود را تجمع گسترده و منظم گروه‌های علوی در این مکان می‌داند و اینکه بیم

توطئه آنان در این تجمعات می‌رود. (طبری، پیشین، ج ۵، ص ۳۱۲).

۲. برای اطلاع درباره چیستی این کنش‌های گفتاری که از اصطلاحات مربوط به زبان‌شناسی و فلسفه زبان است، ر.ک:

Searle, J.R. 1969, speech acts, cambridge university prees.

همچنین، برای مشاهده نمونه بهره‌گیری از این کنش‌ها در فهم متون، ر.ک: رجب‌زاده، تحلیل متن شناسانه زیارت‌نامه امام رضا علیه السلام، ص ۴۰.

3. Searle, 124.

نشسته و آن را بپذیرد و سپس، برای زیارتی مقبول، آن را با اعتقاد کامل بیان کند. بنابراین، این قالب، دریافت کننده پیغام امام را تا مرحله بعد، یعنی تفکر و سپس پذیرش به پیش می‌برد؛ برای نمونه، شیعیان امامی وقتی برخی صفات مطرح شده در زیارت جامعه چون: «ائمة الهدی»، «مصایح الدجی» و «اعلام التقی»^۱ را برای امامان خود به کار می‌برد، به این ویژگی‌ها باور نیز پیدا خواهند کرد.

- کنش گفتاری اعلامی

هدف از کنش‌های اعلامی، اعلام شرایط تازه‌ای برای مخاطب توسط گوینده است؛ بدین معنا که هم‌زمان با بیان آن شرایط، انطباقی بین زبان و جهان خارج رخ می‌دهد.^۲ باید توجه داشت که مخاطب قالب زیارت‌نامه، تنها ائمه علیهم‌السلام هستند. بنابراین، فرد در این متن، موضوعات و شرایطی را طرح می‌کند که امکان اعلام داشته باشد. بدیهی است، در این شرایط که ترس و خفقان بر جامعه شیعه مستولی گشته، یک امام می‌تواند شنونده مورد اطمینانی برای باورهای یک شیعه باشد. از این رو، در قالب زیارت جامعه گوینده با مشخص کردن مصادیق باورهای خود در خارج، برای نمونه مواردی چون «شهد انکم ائمة الراشدون، المهدیون المعصومون المکرمون المقربون...»^۳ را اعلام می‌کند.

- کنش گفتاری ترغیبی

در کنش ترغیبی، گوینده تلاش می‌کند تا با به‌کارگیری جملات یا افعال خاصی، مخاطب را به انجام کاری ترغیب نماید. پرسش‌ها و درخواست‌ها، نمونه‌های بارزی از کنش‌های گفتاری ترغیبی هستند.^۴ بنابراین، در زیارت جامعه به طور غیرمستقیم، امام هادی علیه‌السلام شیعیان را به سوی ائمه علیهم‌السلام فراخوانده و به نوعی این زمینه را فراهم می‌کند تا

۱. صدوق، من لایحضر الفقیه، ج ۲، ص ۶۱۰ - ۶۱۸.

2. Searle, 20.

۳. صدوق، پیشین، ص ۶۱۲ - ۶۱۷.

4. Searle, 44.

پیروانشان تمامی حاجات دنیوی و اخروی خود را از این منبع الهی طلب نمایند. همین امر، می‌تواند این موضوع که امام نیز وظایفی در قبال شیعیان داشته و حتی در شرایط دشوار می‌تواند مشکلات شیعیان را شنیده و آسان‌کننده و بازکننده گره‌های زندگی آنان باشد، برای آنان بهتر روشن کند؛ برای نمونه، در زیارت جامعه طرح عباراتی چون: «خزان العلم»، «اصول الکرّم» و «مساکن برکة الله»^۱ به‌نوعی نشان‌دهنده در خواست‌گوینده برای بهره‌مندی از گنجینه علم، مقام کریمانه و برکات وجودی امامان علیهم السلام است.

- کنش گفتاری عاطفی

این کنش، بیان‌کننده احساساتی از قبیل: علاقه‌مندی، عذرخواهی، تعریف و تمجید است. گوینده از این طریق، کنش‌ها و حالت درونی خود را با مخاطب در میان می‌گذارد.^۲ باید گفت در قالب زیارت‌نامه، این کنش در بالاترین حد از ابراز احساسات قابل تحقق است و رابطه صمیمی بین امام و هریک از شیعیان به شدت افزایش می‌یابد. بدیهی است که در شرایط دشوار عصر امام هادی علیه السلام برای شیعیان که پراکندگی قابل توجهی، علاوه بر مشکلات اشاره‌شده در میان شیعیان به وجود آمده است، این قالب می‌تواند تا اندازه‌ای این موضوع را جبران نماید. سلام‌دادن به ائمه علیهم السلام که در جای‌جای این زیارت‌نامه مشاهده می‌شود و عباراتی چون «بأبی أئتم وأمی وأهلی ومالی وأسرتی»^۳، از جمله این گونه کنش‌های گفتاری است که در زیارت جامعه به کار رفته است.

- کنش گفتاری تعهدی

در این گونه از کنش‌های گفتاری، گوینده با قول‌دادن، پذیرفتن و نظایر آنها، وعده انجام یا ترک کاری را در آینده به مخاطب می‌دهد و از عباراتی چون: «قول»، «قسم»،

۱. صدوق، پیشین، ص ۶۱۰ - ۶۱۸.

2. Searle, 16.

۳. صدوق، پیشین، ص ۶۱۰ - ۶۱۸.

«تعهد» و «ضمانت» بهره می‌گیرد.^۱ هدف از این کنش، تطبیق دادن جهان خارج با محتوای گزاره‌ای عمل آتی گوینده است. بی‌تردید، تعهد و قبول مسئولیت در شرایط دوره امام هادی علیه السلام که پایبندی به اعتقادات بسیار دشوار است، امری است که می‌تواند به حفظ جامعه شیعی کمک کند. در یکی از فقرات زیارت جامعه، گوینده با بیان «رایسی لکم تبع ونصرتی لکم معدة... و فمعکم معکم لا مع عدوکم»،^۲ وعده و تعهدی را در پایبندی به مسیر مورد قبول ائمه علیهم السلام می‌دهد.

ج. مضامین زیارت جامعه

بررسی تمامی نیازهای معرفتی شیعیان در عصر امام هادی علیه السلام که در بخش‌های گوناگون مضامین زیارت جامعه مورد توجه قرار گرفته، در نوشته حاضر نمی‌گنجد و تنها به برخی از مهم‌ترین نمونه‌های آن اشاره می‌شود. همچنین، نقل مختصر یک یا چند فقره برای طرح شواهد از زیارت جامعه، به معنای منحصربودن شواهد به آن نیست و می‌توان موارد متعدد دیگر را نیز معرفی نمود.

شایان ذکر است که امام هادی علیه السلام در این زیارت‌نامه با تأکید بر بعضی اقدامات ائمه علیهم السلام، به دنبال ارائه الگویی عملی برای شیعیان است؛ البته مقاله حاضر، گنجایش این بحث را ندارد و تنها برای نمونه، می‌توان به تأثیر فضای کلی خفقان و ترس حاکم بر شیعیان در زمانه امام هادی علیه السلام در برخی فقرات زیارت جامعه اشاره نمود. در این راستا، در متن این زیارت‌نامه بارها به جلوه‌هایی از جان‌فشانی یا صبر ائمه علیهم السلام به عنوان الگوی شیعیان با عبارتی چون «و بذلتهم انفسکم فی مرضاتہ» یا «وصبرتم علی ما اصابکم فی جنبه» اشاره شده است.

1. Searle, 44.

۲. صدوق، پیشین، ص ۶۱۰-۶۱۸.

۱. تبلیغ و ترویج معتقدات امامیه

برشمردن مسائل و مباحثی که در میان مسلمانان موجب تفرقه و انشقاق بوده، به خوبی می‌تواند ما را در فهم چگونگی «اختلاف امت» یاری رساند و نشان دهد که چرا با وجود معتقدات مسلم مشترک میان مسلمانان، تا بدین اندازه در جهان اسلام فرّق و نحل کلامی و اعتقادی ایجاد شده است. فراوانی فرّق و نحل و انشقاق و اختلاف مذکور، موجب پریشانی خاطر مخاطبان می‌شد؛ به ویژه اگر می‌خواستند به باورها و معتقدات این جماعات متعدد راه یابند. برای حلّ این موضوع، یکی از شکل‌های مرسوم و متعارف، «عرضه دین» به ائمه علیهم السلام بود؛^۱ اما در عصر امام هادی علیه السلام فضای حاکم بر جامعه اسلامی مانع چنین اقداماتی به صورت عمومی می‌شد. به همین جهت، امام علیه السلام از ظرفیت زیارت‌نامه نهایت استفاده را نمود و از این طریق، اصول و فروع باورهای شیعیان را بار دیگر برای آنان مطرح کرد؛ امری که کمتر در متن زیارت‌نامه‌ها با این تفصیل قابل مشاهده است. ایشان علاوه بر طرح باورهای اساسی چون: توحید، نبوت، امامت و معاد، نظر امامیه را در موضوعات مهمی که در این عصر مورد اختلاف فرّق است، بیان نموده است. از جمله این موضوعات، تولی و تبری، ایمان و عمل، چگونگی تعیین امام، شرطی مانند: عصمت، علم غیب و افضلیت برای امام، جبر و تفویض، شأن عقل و کتاب الله، جایگاه امر به معروف و نهی از منکر، مهدویت و انتظار دولت موعود، رجعت و شفاعت است که در قرن سوم از مهم‌ترین موضوعات مورد بحث توسط گروه‌های مختلف شیعی چون زیدیه و واقفیه، و فرّق غیر شیعی چون معتزله و اهل حدیث است.^۲

۱. برای نمونه، در این باره در دوره امام هادی علیه السلام، ر.ک: صدوق، *امالی*، ص ۲۷۹؛ کشی، پیشین، ص ۴۲۳.

۲. علی آقانوری، *خاستگاه تشیع و پیدایش فرقه‌های شیعی در عصر امامان*، ص ۳۱ - ۵۸. بعدها این امر، با عناوینی چون: «اعتقادنامه»، «رساله اعتقادات»، «رساله عقاید» و نظایر آن، مرسوم گشت.

۲. مقابله با فرق انحرافی شیعه

مطابق شواهد، فرق مختلف شیعه در این دوره باورهای گوناگون خویش را تبلیغ نموده و تلاش می‌کردند خود را به عنوان نماینده معتبر مذهب معرفی نمایند؛ به ویژه مفوضه و غلات که برای طرح صورتی ربوبی از ائمه علیهم‌السلام حتی از اقدام به جعل اخبار و روایات هراس نداشتند.^۱

در زیارت جامعه، به صورت مستقیم و غیرمستقیم با باورهای این گروه برخورد شده است. امام هادی علیه‌السلام در ابتدای زیارت ائمه علیهم‌السلام، دستور می‌دهد تا از این پس، برای انجام یک زیارت بلیغ و کامل لازم است ابتدا با تکرار ذکر «الله اکبر»، بر جایگاه عظیم و بی‌مانند خداوند متعال تأکید شود. در جای‌جای این زیارت‌نامه، آن‌چنان بر ابعاد مختلف نسبت خداوند با ائمه علیهم‌السلام اشاره شده است که برخی محققان، مبانی شیعه در مورد توحید را از این زیارت‌نامه برداشت نموده‌اند؛^۲ برای نمونه، برخی بخش‌ها چون «والمخلصین فی توحید الله» یا «ومن وحده قبل عنکم» بر توحید ذاتی، یا فقراتی مانند «خلقکم الله انوارا» و یا «بکم فتح الله و بکم یختم» بر توحید افعالی، و عباراتی نظیر «و المظهرین لامرالله ونهیة و عباده المکرمین الذین لایسبقونه بالقول وهم بامرہ یعلمون» بر توحید در ربوبیت، و تعابیری چون «و احکمتم عقد طاعته» یا «و بینتم فرائضه» بر توحید در مقام اطاعت اشاره دارد.^۳ بر این اساس، می‌توان زیارت جامعه را بسته‌ای جامع برای معرفی ارتباط دوطرفه امام و خداوند دانست.

۱. برای نمونه، در مورد اقدامات آنان و مقابله امام هادی علیه‌السلام، رک: کشی، پیشین، ص ۵۱۸؛

خوئی، معجم رجال‌الحديث، ج ۱۴، ص ۲۵۹.

۲. برای نمونه، رک: روح الله زینلی، «بازخوانی مبانی قرآنی توحید در زیارت جامعه کبیره»،

فصلنامه مشکوه، ش ۱۲۱.

۳. صدوق، من لایحضر الفقیه، ج ۲، ص ۶۱۰ - ۶۱۸.

در بخش‌هایی از متن زیارت جامعه، عباراتی ذکر شده است که به نوعی نظرات غلات مفوضی را رد می‌کند؛ برای نمونه، تأکید می‌شود امامان نه ظهورات نور الهی به معنای مورد نظر غلات،^۱ بلکه حاملان نور الهی به معنای هدایت ربوبی‌اند. همچنین، بر مرجعیت علمی و دینی امامان و نیز اینکه سخنان ایشان کلامی فصیح و بلیغ و جداکننده حق از باطل بوده است و آنان مخاطبان حقیقی امر الهی و متولیان اجرای آن هستند، دلالت دارد.^۲ مورد دیگر، جایی است که تأکید می‌شود میراث نبوت، نزد امامان است.^۳ این عقیده، به طور دقیق، عقیده شیعیان اعتدالی در برابر غلات مفوضی بوده که علم امام را نه از طریق میراث نبوت، بلکه برخاسته از وحی و الهام مستقیم و علم لدنی بی‌واسطه فیض پیامبر می‌دانسته‌اند.^۴ همچنین، در بخشی دیگر، عبارت «فالراغب عنکم مارق واللازم لکم لاحق والمقصر فی حکمک زاهق» آمده است^۵ و می‌توان گفت از جمله گروه‌های مورد نظر امام هادی علیه السلام در این دوره که در شأن ائمه علیهم السلام افراط می‌نمودند، غالبان بوده‌اند.

۳. آماده‌نمودن شیعیان برای درک عصر غیبت

از دوره امام کاظم علیه السلام، شیعیان امامی فضای متفاوتی را در تعامل با امام تجربه کردند و در بسیاری از زمان‌ها، امکان درک حضورشان را نداشتند. مشاهده این رویه، سیر نسبی صعودی اختفای ائمه علیهم السلام را که البته به دلیل مسائل سیاسی و به صورت اجباری بود،

۱. آنان امام و نبی را در مقام ظهورات الهی و تمثل روح و نور خداوند بر زمین تفسیر می‌کردند.

۲. «وایاب الخلق الیکم، وحسابهم علیکم، وفصل الخطاب عندکم، وآیات الله لدیکم، وعزائمہ فیکم، ونوره ویرهانه عندکم، وأمره الیکم.» (صدوق، پیشین).

۳. «و میراث النبوة عندکم.» (صدوق، پیشین).

۴. آقای انصاری، بحثی درباره اصالت زیارت جامعه دارد که می‌توان آن را در این نشانی ملاحظه نمود:

<http://ansari.kateban.com/post/3201>

۵. صدوق، پیشین، ص ۶۱۲.

نمایان می‌سازد. علاوه بر آن، دو امام پایانی شیعه، نقش عمده‌ای در آماده‌کردن شیعیان برای عصر غیبت داشتند. این نیاز شیعیان، از نامه‌های متعددی که با موضوع دوران غیبت و ظهور موعود برای امام هادی علیه السلام ارسال می‌شد، قابل برداشت است.^۱ امام هادی علیه السلام در زیارت جامعه عباراتی را مطرح نمود که به طور مختصر، برخی ابعاد این مهم طرح می‌گردد.

در جای جای این زیارت، ویژگی‌هایی برای ائمه علیهم السلام بیان می‌شود که گویا قصد تثبیت چند اندیشه در اذهان امامی‌مذهبان وجود دارد؛ از آن جمله، می‌توان به عبارات «من اعتصم بکم فقد اعتصم بالله»^۲ اشاره نمود. «اعتصام»، به معنای اراده نگهداری از خویش و دفع آسیب، و مدلول التزامی‌اش چنگ‌زدن به چیزی است که مدافع انسان در برابر خطر و زیان باشد.^۳ در عبارتی صریح‌تر، از عبارت «والباب المبتلی به الناس من اتاکم نجی ومن لم یأتکم هلک»^۴ استفاده شده است؛^۵ ابتلائی که در آن، هر که به راهی جز راه و منش ائمه علیهم السلام اتکا کند، هلاک خواهد شد. و بالأخره، در بخشی به صورت واضح، از تعبیر «منتظر لأمرکم مرتقب لدولتکم» که در آن بر لزوم انتظار و آمادگی شیعیان در فرا رسیدن امر ظهور و درک دولت کریمه اهل بیت علیهم السلام تأکید می‌شود.

۴. طرح شئون ائمه علیهم السلام در پاسخ به شبهات

از دوره صادقین علیهم السلام، همواره این اشکال به ائمه علیهم السلام گرفته می‌شد که چرا در خانه خود نشسته و برای برقراری حکومت عدل، اقدامی نمی‌کنند. زیدیه بارها ائمه علیهم السلام را از

۱. برای نمونه، رک: صدوق، پیشین، ج ۱، ص ۲۳۷؛ همو، کمال الدین و تمام النعمه، ص ۳۸۰ و ۳۸۱؛ اربلی، پیشین، ج ۳، ص ۱۷۹.
۲. صدوق، من لایحضر الفقیه، ج ۲، ص ۶۱۳.
۳. حسن حجتی، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۸، ص ۱۵۵.
۴. صدوق، من لایحضر الفقیه، ج ۲، ص ۶۱۵.
۵. در مورد چرایی و حکمت این ابتلا، رک: عبدالله جوادی آملی، ادب فنای مهربان، ص ۹۴.

این جهت مورد هجومه قرار داده و اقدامات آنان در برابر حکومت را غیرقابل پذیرش خوانده‌اند.^۱ قرن دوم و سوم، دو قرن قیام و خیزش‌های علوی و زیدی است که حتی یک بار هم از سوی ائمه علیهم السلام مورد تأیید صریح قرار نگرفتند.^۲ امام هادی علیه السلام در بیان شئون ائمه علیهم السلام در زیارت جامعه، با عبارتی چون «وساسة العباد و ارکان العباد» بر این موضوع تأکید نمود که امام دارای فکر و عقیده سیاسی است و اندیشه تشکیل حکومت اسلامی را در سر دارد. این دست بیانات، اشاره به این است که سکوت آنان در برخی دوره‌ها، به دلیل در نظر گرفتن مصالح بوده است و نه کناره‌گیری از عرصه سیاست.^۳

همچنین، در بخش دیگر زیارت، عبارتی به کار رفته که بر بُعد دیگری از ویژگی‌های ائمه علیهم السلام، یعنی وجه عقلانیت آنان تأکید می‌شود. باید توجه داشت که اوایل قرن سوم، دوره گسترش تفکر اعتزال است؛ فرقه‌ای که با تأکید بر عقل در بین منابع معرفتی، جایگاه ویژه‌ای در میان مسلمانان پیدا کرد. امام هادی علیه السلام در بخش‌های مختلفی بر وجود و تأیید چنین منبعی نزد ائمه علیهم السلام تأکید نموده و به نوعی نسبت به این نگاه که عقل، از آن مخالفان اهل بیت علیهم السلام است، واکنش نشان می‌دهد؛ برای نمونه، در بخشی از زیارت، ائمه علیهم السلام را «ذوی النهی و أولى الحجی»^۴ به معنای صاحبان خرد و فرمانروایان عقل کامل خطاب می‌کند و یا در برخی موارد، به روش عقلانی آنان در هدایت امت اشاره می‌شود.^۵

۱. برای اطلاع بیشتر در این باره، ر.ک: روح الله توحیدی‌نیا و نعمت‌الله صفری فروشانی، «تعاملات فکری فرهنگی زبده و امامیه»، تاریخ و تمدن اسلامی، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، ش ۲۰، ص ۳۷ و ۳۸.

۲. در این باره، ر.ک: مختار اللیثی، پیشین، ص ۱۱۵-۲۸۰.

۳. در مورد این دیدگاه ائمه (ع) در ابتدای قرن سوم، ر.ک: کلینی، پیشین، ج ۱، ص ۲۰۲.

۴. صدوق، پیشین، ص ۶۱۶.

۵. همان.

نتیجه

در فضا و بستر صدور زیارت جامعه، هرچند از جهت سیاسی و اجتماعی، شیعیان امامی به یک نهاد اجتماعی قوی تبدیل شده‌اند؛ اما به دلیل قدرتمندی و نفوذ حاکمان عباسی و نگرش منفی آنان به مذهب امامی، امکان بروز و ظهور سیاسی و اجتماعی شیعیان، از آنان سلب گردیده است. همچنین، از جهت فکری و فرهنگی در این دوره، شیعیان امامی گرفتار حجمه‌های سنگین و وسیع از سوی سایر فرق شیعه و سنی در موضوعات مختلف هستند. در این بین، امام هادی علیه السلام نیز زیر نظر شدیدترین محدودیت‌ها قرار گرفته است. یکی از مهم‌ترین نتایج این وضعیت، درک و لمس یک شرایط نامطلوب ذیل عنوان «بحران رهبری» را بیش از پیش در اذهان شیعیان پرورش داد. به نظر می‌رسد که بر اساس این زمینه و بستر، فرم و مفاد زیارت جامعه برای حل معضل یادشده و در جهت حمایت و پشتیبانی از شیعیان امامی شکل گرفته و ارائه شده است.

در ساختار زیارت‌نامه، محوربودن شخصیت «ائمہ علیهم السلام»، ظرفیت لازم برای طرح شئون امام را به وجود آورده و کنش‌های گفتاری قوی و مؤثر در این قالب، امکان بارورنمودن اندیشه و تزریق حیاتی دوباره را پدید آورده است. همچنین، امام هادی علیه السلام از طریق زیارت جامعه به حل بحران یادشده کمک کرده و به تحقق این اهداف پرداخت: ۱. مهم‌ترین باورهای شیعه امامی در این دوره به طور نظام‌مند و دقیق در این زیارت مطرح کردند؛ ۲. مقابله با انحرافات فکری غالیان و نشان‌دادن تصویری معتدل از ائمہ علیهم السلام را در دستور کار قرار دادند؛ ۳. شیعیان را با عباراتی برای درک شرایط غیبت امام آماده نمودند؛ ۴. شئون امامی از ائمہ علیهم السلام را برابر شبهات موجود مورد تأکید قرار دادند.

بنابراین، متن زیارت جامعه، می‌تواند خود به عنوان یک نظام‌نامه باور و عمل شیعیان در دوران امام هادی علیه السلام برای حل نیازهای مهم معرفتی شیعیان در این دوره دانسته شود.

منابع

۱. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب علیهم السلام، نجف: مکتبه الحیدریه، ۱۳۷۶.
۲. ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین، مقاتل الطالبیین، قم: مؤسسه دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۸۵.
۳. احمد بن فارس، مقاییس اللغة، قم: مکتب الاعلام الاسلامیه، ۱۳۶۸ق.
۴. اربلی، علی بن عیسی، کشف النعمه، تبریز: مکتبه بنی هاشمی، ۱۳۸۱.
۵. امین، سید محسن، اعیان الشیعه، لبنان: دار التعارف، ۱۴۰۳ق.
۶. آقانوری، علی، خاستگاه تشیع و پیدایش فرقه های شیعی در عصر امامان علیهم السلام، قم: ادیان و مذاهب، ۱۳۸۶ش.
۷. پورمنصوری، خلیل، نقش امام هادی (ع) در اندیشه مهدویت، بی جا: ۱۳۸۶ش.
۸. پیشوایی، مهدی، سیره پیشوایان، قم: مؤسسه تعلیماتی و تحقیقاتی امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۳ش.
۹. توحیدی نیا، روح الله و نعمت الله صفری فروشانی، «تعاملات فکری فرهنگی زیدیه و امامیه»، تاریخ و تمدن اسلامی، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، ش ۲۰.
۱۰. جوادی آملی، عبدالله، ادب فنای مهربان، قم: نشر اسراء، ۱۳۸۱ش.
۱۱. حاجتی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: وزارت ارشاد اسلامی، ۱۳۶۲ش.
۱۲. حسینی قزوینی، محمد، موسوعه الامام الهادی علیه السلام، بی جا: ۱۴۲۴ق.
۱۳. خوبی، سید ابوالقاسم، معجم رجال الحدیث، بی جا: ۱۴۱۳ق.
۱۴. رسی، قاسم بن ابراهیم، الرد علی الروافض، یمن: ۲۰۰۱م.
۱۵. زینلی، روح الله، «بازخوانی مبانی قرآنی توحید در زیارت جامعه کبیره»، فصلنامه مشکوه، زمستان ۱۳۹۲، ش ۱۲۱.
۱۶. صدوق، محمد بن علی، امالی، قم: نشر مؤسسه بعثت، اول، ۱۴۱۷ق.
۱۷. —، کمال الدین و تمام النعمه، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۵ق.
۱۸. —، من لا یحضره الفقیه، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ق.
۱۹. صفری فروشانی، نعمت الله، غالیان، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۸ش.
۲۰. طباطبایی، سید کاظم، «پژوهشی درباره زیارت جامعه»، مطالعات اسلامی، ۱۳۸۲، ش ۶۲.

۲۱. طبرسی، فضل بن حسن، اعلام الوری باعلام الهدی، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث، ۱۴۱۷ق.
۲۲. طبری، محمد بن جریر، تاریخ طبری، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۰۸ق.
۲۳. طوسی، محمد بن حسن، تهذیب الاحکام، نجف: ۱۳۷۸.
۲۴. —، الغیبه، قم: مسجد جمکران، ۱۳۸۷ش.
۲۵. عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۱۶ق.
۲۶. عطاردی، عزیزالله، مسند الامام الهادی علیه السلام، تهران: ۱۳۹۱ش.
۲۷. فاکر میبدی، محمد، «تأملی در اصالت متن زیارت جامعه کبیره»، نشریه حدیث پژوهی، ۱۳۹۳، ش ۱۱.
۲۸. قریشی، باقر شریف، حیاة الامام علی الهادی علیه السلام، قم: مؤسسه الإمام الهادی علیه السلام، ۱۴۲۷ق.
۲۹. قمی، عباس، تنمۀ المنتهی، تحقیق و تصحیح باقری بیدهندی، قم: دلیل ما، ۱۳۸۷ش.
۳۰. کشی، محمد بن عمر، رجال کشی، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۲ش.
۳۱. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۳ش.
۳۲. مختار اللیثی، سمیره، جهاد الشیعه فی عصر العباسی الاول، بی جا: کلمه الحق، ۱۴۳۰ق.
۳۳. مختاری، ابوطالب، بررسی ویژگی های امام در روایات امامیه، راهنما: محمدتقی دیاری، دانشگاه قم، ۱۳۸۴ش.
۳۴. مسعودی، علی بن الحسین، مروج الذهب، قم: مؤسسه دار الهجرة، ۱۴۰۹ق.
۳۵. میرقادری، فضل الله، «ادبیات سخنان امام سجاد علیه السلام و صحیفه سجادیه»، فصلنامه اندیشه دینی، ۱۳۸۴ش.
۳۶. نجاشی، احمد بن علی، رجال نجاشی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۶ق.
۳۷. نجفی، نفیسه، «نگرشی موضوعی بر زیارت جامعه کبیره»، مجله سفینه، ۱۳۸۹، ش ۲۶.
۳۸. نمازی، علی، مستدرکات علم رجال الحدیث، تهران: ۱۴۱۴ق.
۳۹. نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، بیروت: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث، ۱۴۰۸ق.

